

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ ХАРАКТЕР ПРИКРЕТНИКІВ У
ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ СПОЛУКАХ**

У мовознавчій літературі термінологічне творення – підсистема деривації, однак термінологічна номінація, на відміну від мовної, становить собою цілеспрямований творчий процес, у якому термінолог відштовхується від поняття, адже термін насамперед є одиницею найменування. Таким чином, об'єктивне співіснування „загальнолітературне” – „професійне” у сучасному процесі вироблення загальноприйнятих норм літературної мови розташоване у різних площинах. У нормативних словниках-довідниках „літературне” протиставлене „спеціальному”. Термінологія як засіб вираження, збереження й передавання спеціальних наукових і технічних понять формується залежно від розвитку науки й техніки. Усі процеси сучасного науково-технічного прориву безпосередньо відбилися у створених нових термінологіях, у складних процесах трансформації попередніх термінів і цілісних терміносистем. Такий прогресивний процес, як інтеграція наук, реалізується у формуванні загальнонаукового понятійного апарату, у розвитку узагальнених міждисциплінарних теорій. Усе це на рівні загальнонаукової, галузевої мови знаходить вираження у розширенні фонду і загальнонаукових, і міжсистемних термінів. Процеси взаємопроникнення методів дослідження – математизація, інформатизація – приводять до синхронного використання термінів одних наук у термінології інших.

Для української науково-технічної термінології характерні чотири основних шляхи творення термінів:

- використання старої, наявної у мові назви для позначення окремого наукового поняття, тобто вторинна лексична номінація;
- використання іншомовних слів;
- використання наявних у мові окремих словотворчих моделей;
- використання словосполучень для найменування наукових понять [11, с. 161].

На думку науковців, близько 70 % термінів у різних терміносистемах – словосполучення. Терміни-словосполучення мають найбільш виразні властивості систематизації, адже відомо, що серед таких ознак терміна, як наявність дефініції, тенденція до однозначності в межах конкретної системи термінів (термінології), відсутність супровідних експресивних значень, стилістична нейтральність, системність посідає перше місце. Принцип системної організації

особливо показовий у випадках входження одного й того ж терміна до складу різних термінологій.

Найбільш продуктивними моделями творення іменних словосполучень є атрибутивні, побудовані за допомогою основного виду синтаксичного зв'язку – узгодження, до того ж, кожна означальна частина має афіксальний показник, завдяки чому прикметник (дієприкметник) зберігає своє яскраво виражене значення, яке можна назвати *процесовим*, наприклад: *льн-* (*різальний верстат*) – для здійснення процесу різання.

Наука і техніка – це сфери, штучно створені інтелектом людини для підсилення своїх фізичних і інтелектуальних можливостей. Науково-технічна мова покликана описувати, характеризувати різні процеси, явища, технічні об'єкти; вона потребує спеціальних засобів для того, щоб подавати зміни об'єктів у часі, здатність до дії, перебування в дії тощо.

Кожна розвинена мова має власні засоби подання науково-технічних понять, причому засоби української мови істотно відрізняються від звичних засобів російської мови. Однак характерною особливістю розвитку української термінології є процес взаємодії з російською термінологією, у багатьох випадках це було пряме запозичення з російської мови (*замыкание* – *замикання*), паралельне існування російських і українських термінів (*дело* – *діло* і *справа*); обмежене вживання російських термінів поруч із поширеним українським (*бурав* – *свердло*).

Натомість у працях українських мовознавців та термінологів Т. Кияка [5], Б. Кінаша [6], О. Кочерги [7], О. Курило [8], В. Пілецького [11], С. Яреми [12] запропоновано українські відповідники, зокрема методи передавання понять засобами української мови, створено чітку систему словотвірних правил, виведених із традицій української народної мови. До того ж, якщо в народній мові через невелику потребу деякі з цих засобів вживалися рідко, то в науково-технічній мові їх доцільно використовувати для утворення широкої мережі різноманітних наукових і технічних термінів [2, с. 58; 10, с. 88].

Застосовуючи зазначену систему словотвірних правил, можна уникнути мовних конструкцій, не притаманних українській мові, досягти точності та однозначності термінів і термінологічних сполук у науково-технічних текстах.

Зрозуміло, що не є бажаним уживання однакового словотвірного елемента для творення термінів, що означають різні, а надто супротивні за змістом поняття. Зокрема, коли йдеться про такі властивості, як здатність виконувати дію та здатність бути об'єктом дії. Мета статті –

звернути увагу на виражальні засоби віддієслівних прикметників для передавання дійових властивостей активних і пасивних учасників дії.

Термінологія – пласт лексики літературної мови. Основні закони творення і функціонування термінологічної лексики відповідають законам лексики загальнолітературної [3, с. 76]. Проте слід пам'ятати, що терміни не з'являються, а придумуються, творяться в міру усвідомлення їх необхідності [1, с. 24].

Провідною частиною мови в терміносистемах будь-якої галузі науки, техніки тощо є, безперечно, іменник. Однак, виражаючи самостійне спеціальне поняття (мова йде про вільні термінологічні словосполучення), прикметник в термінології теж є терміноелементом [4, с. 50].

У ролі термінів спостерігаємо не лише прикметник як породження термінів-іменників: *тяга – тяговий, пуск – пусковий, захист – захисний, друкар – друкарський, викладач – викладацький, спів – співочий*. До складу термінологічних словосполучень входять прикметники, що мають властивості учасників дії; ці властивості передаються дієслівними прикметниками: *вбирний, легкий, застосовний*. Прикметники вказують на призначення бути суб'єктом дії: *стругальний (верстат); вимірювальний (прилад); крутильний (барaban); обчислювальний (пристрій); пояснювальна (записка); фільтрувальна (система); виконавчий (директор); оздоровчий (табір)*. Форма віддієслівного прикметника на **-льн(ий)** є основною, оскільки вона досить універсальна, дозволяє утворювати прикметник майже від кожного дієслова. Ці прикметники чітко виражають призначення бути суб'єктом дії, тому їх використовують переважно для утворення назв технічних пристроїв. Якщо ж ми хочемо віддати перевагу коротшому терміну або коли неможливо утворити форму на **-льн(ий)**, то відповідні прикметники творять, додаючи суфікси: **-ов(ий), -н(ий), -ськ(ий), -оч(ий)** з урахуванням певних морфонологічних явищ: *тяговий, рушійний, перекладацький, співочий, виховний, мийний*.

Окремі прикметники мають здатність бути суб'єктом дії. Відповідні прикметники утворюються від дієслів недоконаного виду із суфіксом **-івн(ий)**: *гальмівний, напрямний, панівний, рятівний*. Прикметники на **-івн(ий)** характеризують ознаки, що здатні бути суб'єктом дії за своєю природою, але це не є їхнім призначенням. Їх слід вживати в назвах природних об'єктів: *рятівна (думка), фільтрівний (шар)*; такі прикметники відрізняються за змістом від прикметників із суфіксом **-льн(ий)**: *іонізувальний – спеціально створений, щоб іонізувати – іонізівний – здатний іонізувати; рятувальний – призначений рятувати – рятівний – здатний урятувати; породоруйнівальний (інструмент) –*

призначений, спеціально створений для руйнування; *дереворуйнівні (гриби)* – гриби, здатні зруйнувати дерево тощо.

Значення „бути об’єктом дії” виражають прикметники, що вказують на здатність особи чи предмета сприймати певні дії з боку суб’єкта і тим самим проявляти наслідок події; творяться вони за допомогою суфікса **-н(ий)** від основ дієслів недоконаного та доконаного виду на **-ати**, **-яти**, **-ити**: *виправний, розсудливий*; суфікса **-овн(ий)** від основ дієслів на **-овувати**, **-увати**, **-ювати**: *виліковний, спростовний*; іншомовного суфікса **-абельн(ий)** від основ дієслів іншомовного та українського походження: *операбельний, транспортабельний, читабельний, презентабельний*.

Найпростішою та найпоширенішою є модель прикметника на **-н(ий)**, за якою творяться найкоротші прикметники як від основ дієслів, так і від віддієслівних іменників: *зшивний (виріб), зчпний (пристрій), посівний (агрегат)*.

Здатність бути учасником неперехідної дії спостерігаємо у віддієслівних прикметниках, що означають дію, спрямовану на себе. Вони творяться від основи безпрефіксального інфінітива недоконаного виду за допомогою суфіксів **-к(ий)**, **-лив(ий)**, **-уч(ий)**, **-ив(ий)**: *леткий, мінливий, повзучий, летючий, лінивий*.

Часто виникає проблема розмежування прикметників із смисловим навантаженням призначення та здатності бути суб’єктом дії. Правильне вживання однокореневих прикметників, що передають призначення та здатність бути суб’єктом дії, дає змогу вирізнити тонкі семантичні відтінки термінів і таким чином робити виклад максимально прозорим. Значеннєва різниця між прикметниками на **-льн(ий)** та **-івн(ий)**, утвореними від одного дієслова, полягає у контексті, тобто виборі іменника. Так, якщо йдеться про назви штучно створених предметів, вживається суфікс **-льн(ий)**: *іонізувальна камера, рятувальний круг, фільтрувальний папір, контролювальний орган*. Прикметники на **-івн(ий)** характеризують ознаки об’єктів, які здатні бути суб’єктом дії за своєю природою, їх слід уживати в назвах природних об’єктів: *іонізівнє проміння, рятівна думка, фільтрівний шар, контролівний процес*.

Крім призначення, віддієслівні прикметники із суфіксом **-льн(ий)** виражають й інші логічно необхідні, функціональні зв’язки між дієсловом (твірною базою) та означуваним іменником: *змушувальна сила, обертальний момент*. Натомість віддієслівні прикметники із суфіксом **-івн(ий)**, як правило, виражають не детерміновані, а лише ймовірні зв’язки між дієсловом, від якого вони походять, та означуваним іменником, тобто йдеться про можливість / неможливість виконання дії. Винятком є:

а) прикметник *керівний*, що позначає смислове навантаження бути

суб'єктом дії, тому у державних стандартах України саме цьому терміну віддають перевагу перед терміном *керувальний*; б) в окремих випадках узвичаїлися терміни, що містять віддієслівні прикметники із суфіксом **-ієн(ий)** на позначення смислового навантаження бути суб'єктом дії: *гальмівна система, гамівна сорочка*, і у цьому випадку у словниках відсутні прикметники *гальмувальний, гамувальний*. Проте у термінологічних стандартах знайдено тільки одну словосполуку: *гальмувальний електрод*.

У російській мові зафіксована чимала кількість термінологічних конструкцій з дієприкметниками та ад'єктивними прикметниками. Однак запозичення не можуть мати буквального перекладу, оскільки в українській мові існує інший арсенал щодо творення вказаних словосполучень, зокрема: а) іменники з відповідним суфіксом **-ач, -ник, -ювач**: *клеєнамазувач, кришкосклеювач, стрічкорозгрузувач; барвник, зв'язник, тривкість; обандеролювач, штабелювач*; б) терміни-композиції: *верстат-швидкоріз, біт-заповнювач, частота-носії, вагон-самоскид*; в) двохіменникові словосполуки: *резистор гасіння, загинач клапанів, затискач живлення, сигнал дозволу*; г) описові звороти: *деталь, що передає крутний момент; країна, що розвивається*.

Крім описових конструкцій *який / що + дієслово*, перебування учасником неперехідної дії в українській мові можуть виражати пасивні дієприкметники: *усталений струм; очікувані результати*. Можливість уживання в зазначених та подібних прикладах пасивних українських дієприкметників зумовлена тим, що, називаючи технічні об'єкти, маємо на увазі те, що здебільшого спрямованість процесу є умовною, головним же є його наслідки. Зокрема, вимірюючи величину струму, ми не цікавимося, чим зумовлена певна величина – внутрішніми чинниками чи зовнішнім регулюванням. Можливість уживати у термінологічних сполуках українські пасивні дієприкметники є відмінною ознакою, що відрізняється від російської мови, пор.: *заросшее поле – забур'янене поле*.

Виникають складнощі при необхідності перекладу російських пасивних дієприкметників теперішнього часу та похідних від них прикметників на **-м(ий)**. Істотною відмінністю української мови від російської є повна відсутність пасивних дієприкметників теперішнього часу на **-м(ий)**. Існує дуже мало прикметників дієприкметникового походження, які втратили дієслівні ознаки: *відомий, знайомий, рухомий, свідомий; неопалима (купина), невтишимий, невситимий, незримий* та ін. Українська мова має власні засоби для перекладу відповідних понять, однак правильно вибрати їх можна у разі чіткого розуміння значення російської термінологічної сполуки. Найбільш складним є розмежування засобами мови понять, що характеризують здатність бути об'єктом дії:

вычислимый – *вираховний*; *измеримый* – *вимірний*; *излечимый* – *виліковний*; *устранимый* – *усувний*. Як бачимо, використовуються суфікси **-н**, **-овн-**. У значенні перебування об'єктом недоконаного процесу обираємо пасивні дієприкметники на **-ован-**, **-уван-**, **-юван-**: *адресуемый* – *адресований*; *аппроксимируемый* – *апроксимований*; *контролируемый* – *контрольований*; *предполагаемый* – *передбачуваний*; *разделяемый* – *розподілюваний*; *рассеиваемый* – *розсіюваний*; *напыляемый* – *напилюваний*; а також суфікси **-анн-**, **-янн-**, **-енн** – від основ дієслів доконаного виду: *непреодолимый* – *нездоланий*; *осуществимый* – *здійснений*; *неоценимый* – *неоцінений*; *соизмеримый* – *порівнянний*.

Для назв об'єктів дії в українській мові використовуємо як іменники, так і прикметники (дієприкметники у функції іменників: *делимое* – *ділене*, *дільник*; *слагаемое* – *шукане* – *доданок*; *экзаменуемый* – *складач* (*іспиту*)).

Особливі складнощі спостерігаємо із перекладом російських дієприкметників на **-ущ(ийся)**, **-ющ(ийся)**, **-ащ(ийся)**, **-ящ(ийся)**, через відсутність в українській мові подібних форм. Російські дієприкметники вживаються на позначення понять, пов'язаних із перехідною недоконаною дією: *разводящийся мост*, *развивающиеся страны*. У значенні бути об'єктом дії вживаємо віддієслівні прикметники на **-овн(ий)**, **-івн(ий)**: *самовостанавливающийся* – *самовідновний*; *самозакаливающийся* – *самозагартований*; *скоропортящийся* – *швидкопсувний*; *сходящийся* – *збіжний*; *чередующийся* – *переміжний*.

Для надання значення здатності бути учасником неперехідної дії обираємо прикметникові суфікси **-к(ий)**, **-ист(ий)**, **-лив(ий)**, **-н(ий)**: *бьющийся* – *биткий*; *изгибающийся* – *гнучкий*; *легковоспламеняющийся* – *легкозаймистий*; *вспенивающийся* – *пінистий*; *самоизливающаяся* – *самовиливна*; *самозмазывающийся* – *самозмасний*; *сдвигающийся* – *зсувний*.

Щодо перекладу російських дієприкметників на **-ви(ийся)**, **-и(ийся)**, варто звернути увагу на те, що в українській мові відсутні аналогічні форми відповідно до російських, утворених від зворотних дієслів на **-ся**, де частка зберігається. Переклад конструкцій типу *закрепившееся пятно* потрібно здійснювати, виходячи із суті поняття, а не із форми дієприкметника. Окрім того, в російській мові активні дієприкметники минулого часу на **-ви(ийся)** еквівалентні пасивним дієприкметникам минулого часу на **-енн(ый)**, **-нн(ый)**, **-т(ый)**. Цю рівнозначність використовують, перекладаючи українськими пасивними дієприкметниками доконаного виду на **-ен(ий)**, **-н(ий)**, **-т(ий)**: *установившийся* – *усталений*; *развивающийся* – *розвинутий*, *розвинений*. Іноді російський дієприкметник минулого часу на **-ви(ийся)** набуває

функції іменника, у таких випадках використовують активні дієприкметники минулого часу із суфіксом *-л-*: *пострадавший – потерпѣлий, прибывший – прибулець*. Однак якщо іменник може бути учасником неперехідної дії, то конструкція з активними дієприкметниками минулого часу на *-ви(ийся)* нерівноцінна пасивній конструкції минулого часу. Для її перекладу слід використовувати описові форми (зворотні): *разбившийся – який (що) розбився*.

У науково-технічних текстах трапляються скальковані з російської мови прикметники із суфіксом *-очн*, що є помилковим. Для прикметників з *-очн*- у російській мові твірною основою є іменник на *-к(а)*: *обмотка – обмоточный* або дієслово *раздать – раздаточный*. У термінологічних сполуках прикметник + іменник (A+N) вони вказують на ознаки, що впливають з відношення означуваного іменника до дієслова, від якого походить прикметник. Замість *-очн-* в українській мові маємо *-льн-, -ов-, -н-*: *баланси́ровочный – балансувальний; наладо́чный – налагоджувальний; двохо́боточный – двохо́ботковий; насадо́чный – насадковий; посадо́чный – посадковий і садильний; разда́точный – роздавальний; стрело́чный – стрілковий; отде́лочный – обробний; заправо́чный – заправний*.

Отже, сучасні процеси формування і функціонування терміносистем значно підвищують вимоги і до термінів, і до спеціалістів, покликаних професійно займатися практичними питаннями термінотворення. Лінгвістичний аспект приведення до єдиної системи термінології передбачає питання, пов'язані, з одного боку, із загальномовними, а з іншого, – з нормативними критеріями оцінки термінології.

Загальномовні критерії оцінки термінології – це формування національної термінології; міжнаціональна співпраця з актуалізацією інтернаціональних засобів; безпосереднє запозичення термінологічних найменувань; уникнення багатозначності, синонімічності.

Нормативні критерії оцінки термінології впливають із потреби у називанні окремих понять, що відсутні у загальнолітературній мові. У такому випадку використовуються усі способи словотворення національної мови, всі прийоми деривації, до того ж – власне термінологічні структурно-словотвірні зразки, яких немає в загальнолітературному словотворенні.

Таким чином, для специфічно професійної реалізації системи і структури мови в цілому характерний відбір засобів і способів, що впливає із принципу актуальності, який лінгвістично виражається в тому, що продуктивними стають засоби, викликані важливістю вираження відповідних значень, незалежно від того, є вони новими чи

традиційними, автономними чи запозиченими, незважаючи на те, що продуктивність словотворчих засобів для термінології явище завжди вторинне. Принцип актуальності відбиває потребу в найменуванні нових предметів, їх властивостей. Так, в багатьох галузевих термінологіях продуктивні утворення із суфіксами **-льн-**: *знереп'яшувальний, м'ягчильний, дубильний*; **н-**: *бавовноочисний, клапанний, закріпний*; **-ов-**: *завісковий, зтяжно-скобовий, вушковий*. При цьому актуальність може відродити продуктивність таких словотвірних формантів, які в загальнолітературному творенні належать до числа непродуктивних, наприклад, із суфіксом **-ов-**: *насадковий, безпересадковий, посадковий, двоохобмотковий, обгортковий* і подібні.

Список використаної літератури

1. Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г. О. Винокур // Труды МИФЛИ. – Т. 5. – М., 1939. – 120 с.
2. Войналович О. Російсько-український словник наукової і технічної мови (термінологія процесових понять) / О. Войналович, В. Моргунюк. – К.: Вирій, Сталкер, 1997. – 256 с.
3. Даниленко В. П. О терминологическом словообразовании / В. П. Даниленко // Вопросы языкознания. – 1973. – № 4. – С. 76–85.
4. Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 246 с.
5. Кияк Т. Прагматичні аспекти формування багатомовних тлумачних термінологічних словників / Т. Кияк, Р. Іваницький // Науково-технічне слово. – 1994. – № 1(3). – С. 59–68.
6. Кінаш Б. М. Формування науково-технічних термінів з (діє)прикметниками / Б. М. Кінаш. – Львів: Видавництво Національного університету „Львівська політехніка”, 2002. – 36 с.
7. Кочерга О. Проблема прикметника в науковій термінології / О. Кочерга // Вісник: Проблеми термінології. – Львів: Видавництво Національного університету „Львівська політехніка”. – 2002. – № 453. – С. 224–227.
8. Курило О. Б. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Б. Курило. – 5-те вид. – Торонто: Нові дні, 1960. – 199 с.
9. Панько Т. І. Українське термінознавство: підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
10. Перхач В. Дія – діяння / В. Перхач, Б. Іванків // Науково-технічне слово. – 1995. – № 1(4). – С. 88–118.
11. Пілецький В. Назви опредметнених дій у науково-технічній термінології / В. Пілецький // Вісник: Проблеми термінології. – Львів:

Видавництво Національного університету „Львівська політехніка”. – 2002. – № 453. – С. 215–221.

12. Ярема С. Я. На теми української наукової мови / С. Я. Ярема – Львів: Українське товариство з механіки руйнування матеріалів, Львівське крайове товариство ім. Шевченка, 2002. – 44 с.

Анотація

У статті описуються ознаки прикметників і дієприкметників, що входять до складу термінологічних словосполучень. Підкреслюється, що чимала кількість термінологічних конструкцій з дієприкметниками та ад’єктивними прикметниками, запозичена з російської мови, не може мати буквального перекладу. Піднімається проблема розмежування прикметників з різним смисловим навантаженням.

Ключові слова: *термінологічні словосполучення, віддієслівний прикметник, функціональні зв’язки, морфологічний спосіб термінотворення, переклад.*

Аннотация

В статье описываются свойства имен прилагательных, входящих в состав терминологических словосочетаний. Подчеркивается, что значительное количество терминологических конструкций с деепричастиями и ад’єктивными прилагательными, заимствованное с русского языка, не имеет дословного перевода. Разрешается проблема размежевания прилагательных с различной смысловой нагрузкой.

Ключевые слова: *терминологические словосочетания, отглагольные прилагательные, функциональные связи, морфологический способ терминообразования, перевод.*

Summary

In the article, characteristics, features of adjectives, participles, which form the terminological word-combinations content, are described. It is stressed, that considerable amount of terminological constructions with participles and adjectival adjectives, borrowed from Russian, cannot have accurate translation. The problem of distinguishing of adjectives with different semantic meaning is arisen.

Key words: *terminological word-combinations, verbal adjectives, functional links, morphological means of term-formation, translation.*